

Arthur Arnheim

Truet minoritet søger beskyttelse

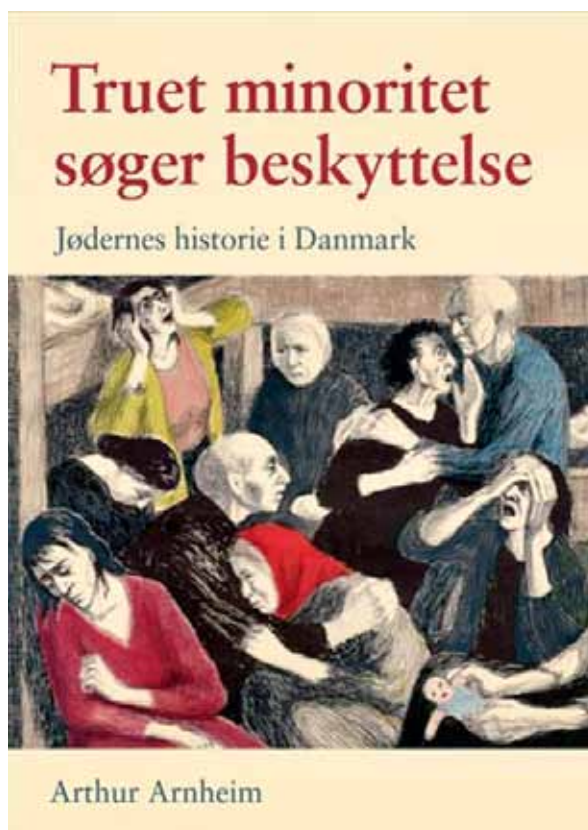
– Jødernes historie i Danmark

Syddansk Universitetsforlag, 2015

Af Allan Falk

Med ovennævnte bog har Arthur Arnheim begået et stort værk, et storværk. Ikke blot er bogen af stort omfang, fordi den er på 466 sider alt incl., men også fordi den omfatter – næsten – alt jødisk liv i alle dets aspekter gennem ca. 400 år. Geografisk omfatter værket de områder, der indtil fredsslutningen i 1864 hed kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Men ikke Dansk Vestindien (ej heller Norge og Island eller Færøerne og Grønland).

På bagsiden af omslaget har forlaget anført, at værket ”er den første samlede fremstilling af jødernes historie i Danmark”. Det er ikke rigtigt. Arnheim citerer da også selv fra ældre fremstillinger af samme emne, f.eks. *Mindeskrift i Anledning af Hundredårsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814*, København 1914, af Julius Salomon og Josef Fischer. Og allerede i 1860 udgav Mendel Levin Nathanson sit værk *Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig i København*. Af nyere værker kan nævnes *De danske Jøders Historie* af Benjamin Balslev, 1932, *Historien om de danske jøder*, 1968, af Poul Borchsenius og antologien *Indenfor murene*, udgivet 1984 af Selskabet for Dansk Jødisk Historie. Men Arnheims værk omfatter perioden fra slutningen af 1500-tallet og frem til 2002 og er alene i kraft heraf et enestående værk.

De første fire kapitler omhandler jøderne i Altona og omegn. ”Omegnen” omfatter Hamburg uagtet at Hamburg var ”Die freie und Hansestadt Hamburg”, for det er umuligt at adskille Altona og Hamburg, når man vil beskrive jødernes forhold i dette område. Som Arnheim redegør for, var Hamburg stedet, hvor jøderne i Altona handlede. Og når

Hamburgs senat fordrev jøderne i byen, flyttede de til Altona. Omvendt, da svenske tropper i 1657 nærmede sig Altona, flygtede jøderne i Altona til Hamburg. I øvrigt var Chr. IV selv af den opfattelse, at han havde overhøjhed over Hamburg.

Arnheim omtaler i kapitel I de sefardiske jøder og i kapitel II de "hochdeutsche Juden" – aschkenaserne. Denne opdeling giver god mening, for det var adskilte samfund med forskellig liturgi. Hvilket ikke forhindrede samarbejde; således hjalp sefarderne i vidt omfang deres aschkenasiske trosfæller i 1657, da svenskerne stod for døren.

Arnheim omtaler side 15 sefardernes køb af et stykke jord til begravelsesplads i Altona af greven af Schaumburg i 1611. Han fremhæver, at denne begravelsesplads eksisterer den dag i dag – og altså overlevede nazitiden – i smuk overensstemmelse med den jødiske skik, at en begravelsesplads er for evigheden. Han undlader (af høflighed?) at nævne, at den i 1663 erhvervede begravelsesplads i Ottensen i dag er overbygget af et indkøbscentrum ...

Arnheim omtaler sefardernes forhandlinger med greven af Schaumburg som grundlag for dannelsen af flere jødiske samfund i området. Imidlertid havde fire aschkenasiske jøder allerede i årene 1582-84 fået tilladelser til at slå sig ned i Altona og Ottensen. I den forbindelse blev der også af greven lovet et sted til begravelser. Rent faktisk ligger den sefardiske og den aschkenasiske begravelsesplads i Altona side om side og fremtræder i dag som en samlet begravelsesplads med den sefardiske del i det sydvestlige hjørne. Den ældste endnu bevarede gravsten er fra 1621. Den står over Samuel Jehuda, og det nævner jeg, for han har nulevende efterkommere i Danmark i slægterne Heilbuth, Hildesheim, Michaelsen, Eichel og Heyman. Han er således en af Philip Wulff Heymans – Tuborgs grundlægger – aner.

De aschkenasiske jøder, som Chr. IV "arvede" i 1640, havde altså været der i over 50 år. Og ikke

kun i Altona og Ottensen. M. Grunwald fremhæver i sit værk *Hamburgs deutsche Juden*, at de første aschkenasiske jøder i Hamburg var danske "Schutzjuden".

Arnheim bruger flere sider til omtale af rabbiner Jacob Emden og dennes strid med overrabbiner Eibeschutz, den såkaldte amuletsrid. Siden 1725 havde det internt i menigheden været forbudt at være tilhænger af Sabbatai Zvi, men Jacob Emden beskyldte Eibeschutz, der i 1750 blev udnævnt som overrabbiner for den såkaldte "Dreigemeinde" bestående af menighederne i Altona, Hamburg og Wandsbek, for at være tilhænger af denne på grundlag af indholdet i de amuletter, som Eibeschutz havde solgt, fortrinsvis til kvinder som beskyttelse mod barselsfeber, en sygdom, som uhyggeligt mange kvinder døde af dengang og til langt op i 1800-tallet.

Set med en jurists øjne havde Jacob Emden en god sag. I teksterne i flere af de amuletter, som Emden kom i besiddelse af, solgt i Prag og Metz, var Sabbatai Zvis navn nævnt. Men i andre, som Eibeschutz havde solgt i Altona og derfor ikke kunne løbe fra, var teksten uklar, idet Eibeschutz havde tilføjet enkelte bogstaver og/eller fjernet andre, så teksten ikke længere gav sproglig mening. De førstnævnte nægtede Eibeschutz imidlertid at have forfattet, og de sidstnævnte var ifl. ham selv med en kabbalistisk mening, som kun han selv kunne tolke ... Da han blev opfordret til at lade sagen afgøre ved en jødisk domstol af tre rabbinere, nægtede han. Hele affæren er gengivet i Grunwalds ovennævnte værk over 35 tætskrevne sider og efterlader nutidens læsere med en undren over, at Eibeschutz var i stand til at få så mange tilhængere, som han gjorde, for man efterlades med et højst usympatisk indtryk af hans og hans tilhængeres opførsel. For det var Eibeschutz' tilhængere, der i flere tilfælde overfaldt Emdens sympatisører, ikke omvendt. Ligeledes blev tilhængere af Emden af Eibeschutz konsekvent i prædikener o.a. omtalt som "tenuim" = urene, og når de døde, blev de begravet på afsides steder på begravel-

sespladsen i Altona. Grunwald kalder denne periode for ”die Schreckensherrschaft der Eybeschützianer”. Arnheim oplyser, at den danske konge blev indblandet i 1756, men han kom kun med et intetsigende svar. Allerede i 1754 havde kongen imidlertid bestemt – efter at Hamburgs senat havde beordret Hamburg-menighedens ledelse at fyre Eibeschütz – at da Eibeschütz ikke var blevet behørigt opsagt efter de første tre år, skulle hans ansættelse anses for forlænget i yderligere tre år. Kongen skulle if. Grunwald være blevet Eibeschütz gunstigt stemt efter at have fået oplysninger om, at Eibeschütz i sit hjerte var kristen og en samlingsfigur for døbte jøder ...

I kapitel V tager Arnheim fat på de jødiske bosættelser i kongeriget. Kun den første side (side 77) omhandler specifikt sefarderne. I den sammenhæng oplyses, at Isak Cordova i 1715 erhvervede et stykke jord ved siden af den allerede etablerede begravelsesplads, specifikt til brug for sefarderne. Arnheim oplyser imidlertid ikke baggrunden herfor, der var den, at sefarderne har den skik at bruge liggende gravsten, hvorimod aschkenaserne bruger stående gravsten. Da en sefardisk jøde, Jacob Franco fra Brasilien, døde som følge af pesten i 1711, ønskede hans familie, at der på hans grav skulle placeres en liggende sten. Men det nægtede ejerne af begravelsespladsen, de fire, der havde underskrevet skødet vedr. det første grundkøb, for som Arnheim påpeger, var der ikke nogen organiseret menighed. Derfor blev der købt et jordstykke til sefardiske begravelser. If. *Jødekirkegården i Møllegade* af Josef Fischer var det imidlertid ikke Isak Cordova, men Jacob Cohen, Isac og Abraham Franco samt Isac Granada, der underskrev det pågældende skøde. Dette jordstykke blev dog allerede efter ca. 20 år inkorporeret i den samlede begravelsesplads, og i dag kan man blot konstatere dens eksistens ved fem liggende gravsten ved siden af hinanden på den ældste del af Møllegade.

Side 77 afsluttes med en konstatering af, at de ”sidste Cordova og Teixeira (Texiere) i København døde midt i det 20. århundrede og med dem de sefardi-

ske slægter i hovedstaden”. Det bør præciseres, at den karakteristik kun gælder dem, der forblev jøder. Der findes en del kristne danskere, der har jødiske aner i en eller flere af de sefardiske slægter d’Andrade, Cordosa, Delbanco, Henriques, Italiaender, de Lemos, Meldola, de Meza, Monies og Moresco. I øvrigt er der også nulevende jøder af Henriques- og Moniesslægterne.

Arnheim oplyser, at det første stykke jord til en begravelsesplads i Kbh. (begravelsespladsen i Møllegade) blev erhvervet i 1694. I den sammenhæng er det værd at bemærke, at den første begravelse i Møllegade havde fundet sted ca. 11 mdr. tidligere, nemlig begravelsen 5. september 1693 af den unge David Israel, søn af den første aschkenasiske jøde, der fik tilladelse til at bosætte sig i Kbh. i 1676, Israel Salomon Levy. En af de fire underskrivere af skødet var Abraham Cantor. Eftersom Arnheim flere steder i de første kapitler citerer fra Glückl von Hamelns erindringer (Zichroines) kunne der også derfra være citeret om Abraham Cantor. For han var i sine unge dage i tjeneste hos Chaim Hameln, Glückls ægtefælle, og hun nævner to steder, at det er gået Abraham Cantor godt, han er blevet en velhavende mand i Kbh. Arnheim nævner i øvrigt, at hun havde et kort ophold i Kbh. i forbindelse med sine aktiviteter for at få sine børn godt gift. Faktisk var der to af Glückls sønner, der slog sig ned i Kbh., Nathan og Josef (kaldet Jost). Det var sidstnævntes bryllup med Meyer Goldschmidts datter Rösel Kröndel som Glückl var til. I øvrigt et internt familieanliggende, idet Meyer Goldschmidt var hendes mands fætter.

Arnheim oplyser, at der krævedes et såkaldt lejdebrev for at kunne slå sig ned i Danmark. I den sammenhæng bør det nævnes, at det kun gjaldt de aschkenasiske jøder. De ”portugisiske” = sefardiske jøder havde allerede 19. januar 1657 fået en kgl. deklaration om, at de frit kunne færdes og handle i kongeriget. Arnheim går ikke meget i detaljer om jødernes næringsveje i det 18. århundrede, men nævner dog, at hvor de tidligste indvandrere havde beskæftiget sig med salg af ædelstene og produktion og salg af

tobaksvarer samt vekselforretninger, kunne man i midten af det 18. århundrede konstatere, at der som følge af Østasiatisk Kompagnis virksomhed kom en del handel med the og porcelæn og i øvrigt en del ”Silke- og Klædekræmmere”. Det kan dog også nævnes, at adskillige jøder fik tilladelse til fabrikation af forskellig anden art: I 1752 fik Joseph Moses Wessely og Moses Warburg tilladelse til at anlægge en strømpfabrik i Kbh. I 1755 fik Lazarus Levi privilegium til anlæg af et farveri (kattuntrykkeri) i Næstved. Ezechiel og Berent Levy drev en fabrik for sysilke. Levin Salomon Trier drev en sæbefabrik. Hartvig Joseph fik 1775 et lån til anlæg af en tøjfabrik i Fredericia. I 1776 grundlagde Abraham Moses Henriques en tapetfabrik i Kbh.

Arnheim omtaler ikke det for jøderne – efter min mening – vigtigste kongelige reskript i det 18. århundrede: Reskriptet af 29. september 1788 hvorved de københavnske håndværkerlaug fik påbud om at antage jødiske unge mænd som lærlinge på lige fod med kristne. Derved blev jøders erhvervs muligheder kraftigt udvidet. Disse muligheder blev støttet af ”Præmieselskabet for den Mosaiske Ungdoms Anbringelse til Konster og Haandværker”, stiftet i 1795 med deltagelse af både jøder og kristne, ledet af fire ”administratorer”, to jøder og to kristne, et smukt eksempel på virkeliggørelse af oplysningstidens humanistiske idealer. Og det kom til at virke. I et skrift udsendt af Mosaisk Troessamfunds Repræsentantskab 12. juli 1813 (under den litterære jødefejde) er det oplyst, at af menighedens 740 voksne mænd var 140 håndværkere i 20 forskellige brancher.

Jøderne uden for Kbh. er noget stedmoderligt behandlet. De omtales på en halv side (side 89) med den konklusion, at de jødiske menigheder i provinsen kun fik mindre betydning for jødernes historie i Danmark. Men en bog om jødernes historie i Danmark bør dog også indeholde oplysninger om jøderne i provinsen, herunder den betydning, de havde for og i lokalsamfundet. Der er i øvrigt også jøder i provinsen, der fik betydning langt ud over

lokalsamfundet. Jeg behøver vel blot nævne Isidor Henius (1820-1901), der grundlagde De Danske Spritfabrikker i Aalborg. Også Hartvig Philip Rée (1778-1859) kunne nævnes. Han drev en vidtforegret virksomhed i Aarhus med filial i Randers med rederi, import af kul, jern, salt og humle og eksporterede korn, uld, skind og huder. Han var Aarhus’ største skatteyder og medlem af byens råd. Han var også en ivrig deltager i tidens debatter og var en ivrig fortaler for reformbevægelsen og indrettede synagoge i sin egen gård. Endvidere kan nævnes Isaac Zacharias Levy (1827-1899), der udviklede Horsens Baiersk- og Hvidtølsbryggeri (senere Horsens Bryghus, senere igen Ceres Bryggerierne) til at blive Jyllands største bryggeri. Han var i over 30 år medlem af Horsens byråd og blev udnævnt til etatsråd. Arnheim omtaler – grundigt – i senere kapitler forfatteren Henri Nathansen, der var født i Hjørring. Det forekommer nærliggende så også at nævne hans farfars bror Michael Leonard Nathansen (1795-1862), hestehandler og en excentrisk personlighed i en grad, så han blev kaldt ”Gale Nathansen” og portrætteret af forfatteren Nis Petersen i et værk af samme navn. Han blev døbt, men først i 1843. Også forfatteren Meir Aron Goldschmidt er grundigt omtalt af Arnheim. Hans morfar, Israel Levin (1759-1826), var markedskræmmer i Roskilde. Han blev godt integreret i det lokale samfund, så meget, at han blev medlem af det lokale skydebroderselskab. Han blev skydekonge i 1815 og fik udfærdiget en skydeskive forestillende Moses med stentavlerne. Skydeskiven hænger i dag på Roskilde Museum. Og som det er vel bekendt, har Goldschmidt skrevet om sin morbror Elias Roeskilde (1792-1878), købmand i Kalundborg, i *Erindringer fra min onkels hus*.

Fra litteraturen om lokalsamfundene kan også nævnes et par eksempler. Da ovennævnte eksempler er fra Jylland og Sjælland, følger her et par stykker fra Fyn: Moses Lemle (1783-1867) var købmand i Kerteminde. Han blev valgt til kærner i 1823 og forblev i dette hverv til 1835, og han var borgerrepræsentant 1841-1847. David Meyer (1772-1843)

var købmand i Svendborg, blev kgl. agent og kommandant for borgervæbningen på den tid, hvor byen havde indkvartering af spanske soldater.

Arnheim oplyser i kapitel V, at i Kbh. boede der ca. 350 jøder i 1728, 650 i 1760 og 1.462 i 1790. Der findes imidlertid også oplysninger om antallet af jøder i provinsen. Steen Felding har således i *Rambam* nr. 5, 1996, en artikel om antallet af jøder i folketællingerne 1787 og 1801. Heraf fremgår, at der i 1787 boede 354 jøder i provinsen, fordelt på 16 provinsbyer, heraf 165 i Fredericia. I 1801 boede 666 jøder i 28 provinsbyer, heraf 204 i Fredericia. Der var faktisk i det 19. århundrede jødiske familier i samtlige danske købstæder med undtagelse af et par stykker og altså ikke kun i de af Arnheim nævnte ni byer, hvor der blev anlagt en jødisk begravelsesplads. Arnheim nævner i øvrigt blandt disse Nyborg, som ikke havde en jødisk begravelsesplads, men til gengæld ikke Assens, der havde. Retfærdigvis må det dog bemærkes, at Arnheim nævner disse byer i den sammenhæng, at kun dér var der et egentligt jødisk samfundsliv.

Kapitlerne VI, VII og VIII omhandler emancipationstiden, herunder de ganske voldsomme ændringer i menighedernes struktur der skete med Anordningen af 29. marts 1814 og de religiøse reformer.

Arnheim nævner i den forbindelse, at repræsentanterne (i 1806) indførte en ny finansordning i form af en ligning af medlemmerne, baseret på deres indtægter. Den første ligning viser i øvrigt, at af 330 medlemmer (= husstandsoverhoveder) blev 170 fritaget for ligning på grund af ”uformuenhed”.

Arnheim påpeger med rette, at gennemførelsen af emancipationstidens tanker – *haskala* – indebar et kraftigt indgreb i de jødiske religiøse traditioner og fratog rabbinerne deres hidtidige ret til fortolkning af jødisk lov. Han er særligt kritisk over for indførelsen af konfirmation, et begreb, der er jødedommen fremmed, da man er født som jøde og derfor ikke har noget, der skal konfirmeres.

I et afsnit om integration og assimilation ser Arnheim det, han kalder dåbsepidemien, som det sidste led i en proces, hvorved jøder skifter identitet. Anordningen havde gjort dem til danske bekendere af den mosaiske tro. Nogle var så gået videre og var blevet kristne. De havde antaget dansk identitet. Dette synspunkt hænger sammen med Arnheims hovedsynspunkt: Jøder er et folk. Det er nok et synspunkt, som adskillige vil være uenige i. Men i det følgende afsnit gennemgår Arnheim temmelig grundigt Meir Aron Goldschmidts refleksioner over at være både dansk og jøde, og Arnheim anerkender, at Goldschmidt var begge dele. Og i bogen gengives Goldschmidts gribende refleksioner, da han står ved Titusbuen i Rom i 1847. Måske lidt overraskende tager Arnheim Grundtvig til indtægt for sit synspunkt om, at jøder er et folk, idet han gengiver Grundtvigs udtalelse under en debat i den grundlovgivende rigsforsamling, om at jøder ganske vist burde have adgang til offentlige embeder, men når det kom til nationale spørgsmål, havde kun de, som ifølge hans definition var danske, ret til at udtale sig. Grundtvig mente derfor, at Goldschmidt ikke havde ret til at udtale sig i diskussioner om forholdet mellem kongeriget Danmark og hertugdømmerne, fordi Goldschmidt var fremmed og gæst i Danmark.

I det følgende kapitel VIII, Integrationsprocessens sidste fase, gør Arnheim rede for de betydelige stridigheder om liturgien, der var opstået som følge af anordningen. Det er vel bekendt, at disse stridigheder fandt deres udgang med valget – kongens (reelt regeringens) valg mellem to indstillede emner – af Abraham Alexander Wolff som ny overrabbiner. I den af ham udarbejdede agende blev den liturgi fastlagt, som stort set uændret har været benyttet til vor tid, med prædikener hver sabbat på dansk over ugens tora-afsnit, med bøn for kongehuset og fædrelandet og med danske salmer. Men disse specielt danske indslag blev indført som tilføjelser til den traditionelle liturgi, som der ikke blev skåret i. Derved opnåede Wolff, at det store flertal blev tilfredse. Kun en mindre gruppe foretrak at gå til den

af Moses Levy indrettede synagoge i Læderstræde, hvor gudstjenesterne blev afviklet på traditionel vis.

Kapitel IX hedder – noget dramatisk – Storhed og forfald og indeholder en del interessant statistisk materiale udarbejdet af Marcus Rubin om udviklingen fra 1834 til 1885 i antallet af jøder hhv. i Kbh. og – delvist skønnet – i provinsen. Det samlede antal jøder forblev næsten uændret, men ca. 1.000 var i den mellemliggende tid vandret fra provinsen til Kbh. Endvidere oplyses om antallet af blandede ægteskaber i perioden efter grundloven, nærmere bestemt perioden 1850-1905, at der blev indgået 272 blandede ægteskaber og 395 rent jødiske, altså en fordeling 40-60. Det første blandede ægteskab blev indgået allerede 1798, og Steen Felding har i en upubliceret korrespondance p.t. opgjort antallet af blandede ægteskaber i perioden 1798-1850 til 50. Indtil grundloven var det en ufravigelig betingelse for at kunne indgå et blandet ægteskab, at børnene blev opdraget i den luthersk-evangeliske tro. Efter at grundloven var indført, kunne forældrene vælge børnenes religion, men kun få valgte den mosaiske. Så man kan roligt lægge til grund, at jo større frihed jøderne fik, jo mere voksede assimilationen.

I et kapitel om repræsentantskabets politik, hvor Arnheim gengiver et svar til Rubin om, at man ikke ønsker Rubins undersøgelse offentliggjort, fremhæver Arnheim (igen) sit synspunkt om, at det er en fiktion, at jøderne er en gruppe borgere som alle andre af statens borgere.

I en gennemgang af repræsentantskabets arbejdsopgaver nævner Arnheim, at fattigforsorgen ved anordningen af 1814 blev pålagt trossamfundet. I *Mindeskriftet ...* står der imidlertid: "*Naar Trossamfundet vedblivende beholdt sit eget Fattigvæsen, var det efter eget Ønske, navnlig fordi man mente, at de fattige paa den Maade fik det bedre, og man vilde nødigt lade Bestyrelsen af Legater og Stiftelser gaa over til det almindelige Fattigvæsen*".

Fra kapitel X, Europæisk jødehad, og frem er Arnheim nået til perioder, hvor den allerede eksisterende litteratur er omfattende. Men Arnheim fremhæver dog detaljer, som næppe er alment kendte. Således nævnes i kapitel X, at det lykkedes Moses Melchior (1825-1912) at overtale Frederik VIII til at sende et telegram til sin nevø Zar Nikolaj II, som – fmtl. – var medvirkende til, at der i det år, 1908, ikke som i tidligere år fandt pogromer sted mod jøder i påsken.

I kapitel XI, Det jødiske spørgsmål, er der en grundig – og fortjent – omtale af lægen Louis Fränkel og hans indsats for zionismen. Arnheim fremhæver med rette, at ingen andre i det dansk-jødiske samfund har haft en arbejdsevne som han. Arnheim nævner, at det var Fränkel, der indstiftede "Høstblomstdagen" (til fordel for tuberkulosebekæmpelse), startede De danske Spejderkorps, tog initiativ til oprettelse af rednings- og ambulancetjenesten i Danmark og igangsatte og sørgede for uddannelse af samariterkorps. Arnheim kunne yderligere have nævnt hans omfattende genealogiske arbejde, der af hans søn arkitekt Henry Fränkel blev udmøntet i det smukke værk *Forgotten fragments*, der omfatter ca. 20.000 personer og – ikke mindst – indeholder fotografier af en masse gravsten, hvoraf en del blev ødelagt af nazisterne. Man kan andetsteds i dette nummer af *Rambam* læse en specialartikel om Louis Fränkel og hans rejse til Palæstina og den efterfølgende grundlæggelse af Dansk Zionistforening. Men Arnheim gør dog også opmærksom på, at Fränkels entusiasme for den zionistiske idé kun havde tilslutning fra få andre danske jøder. Det store flertal var skeptiske.

Kapitel XII, Nyt jødisk samfund i Danmark, omhandler immigrationen af de "russiske" jøder. Arnheim nævner selv, at der er skrevet specielle værker herom af Bent Blüdnikow og Morten Thing. Der er næppe meget nyt i dette kapitel.

I kapitel XIII, Integration i det jødiske og det danske samfund, omtaler Arnheim det lidet smigrende faktum, at repræsentantskabet i 1929 fik indført – med Indenrigsministeriets godkendelse – at der nu blev krævet dansk indfødsret for at få stemmeret ved valg af repræsentantskabet, en bestemmelse, hvis formål var at holde de østeuropæiske jøder borte fra politisk magt i det jødiske samfund. Det førte til stiftelse af en ny organisation, ”Foreningen af 1930”, hvis formål var en valgreform i MT (Mosaik Troessamfund). To af grundlæggerne var Henri Nathansen – som ikke behøver yderligere omtale – samt Joseph Davidsen (1894-1943), der var søn af ”russiske” jøder, og som blev en af de første fra den gruppe, der fik en akademisk uddannelse, en doktorgrad i sociologi. Hans liv endte tragisk, idet han begik selvmord sammen med sin ægtefælle i efteråret 1943 på flugt fra Gestapo. Arnheim mener, at selvmordene fandt sted, før jødeaktionen påbegyndtes. Det er næppe til at vide med sikkerhed. Ligene blev først fundet i en skov 3. december 1943. I det følgende kapitel nævnes, at reform-bestræbelserne dog førte til oprettelsen af delegeretforsamlingen i 1936. Denne forsamling på 20 medlemmer skulle så vælge de syv repræsentanter. Denne ordning består endnu. Det tog dog ca. 30 år, førend repræsentantskabet reelt kom til at afspejle menighedens sammensætning.

De følgende kapitler omfatter 1930’erne og tiden under besættelsen, perioder, der er dækket af en omfattende litteratur. Arnheim fremhæver og kritiserer, at MT’s ledelse i hele denne periode ikke blot var inaktive og undlod at protestere mod jødefølgelserne i Tyskland, men direkte modarbejdede de kredse her i landet, der ønskede en mere aktiv, protesterende linie. Arnheim refererer således fra et møde i januar 1933 i privat regi – men dog ikke mere privat, end at det var indkaldt af MT’s formand, C.B. Henriques – at Samuel Goldin (1883-1945, kommunistisk folketingskandidat) foreslog, at MT fremsatte en udtalelse med fordømmelse af nazisterne, men blev afbrudt af værten, professor Louis Sigurd Fridericia (1881-1947), med ordene:

”Hvem taler De til? Tror De, at De staar paa Grøntorvet? Når det gør ondt, skriger man. Dyr skriger, mennesker ikke”. Mødet er refereret af Pinches Welner. Af mere specielle enkeltheder skal nævnes, at Hans Hedtoft efter en anmodning fra Benjamin Slor fik statsminister Stauning til at underskrive en udtalelse, dateret 24. februar 1937, der ikke blot beklager forfølgelsen af jøder, men også anerkender jødernes anstrengelser for at skabe et hjemland i Palæstina og udtrykker sin positive holdning heroverfor. Udtalelsen blev dog først offentliggjort i 1950; Arnheim ved ikke, hvorfor det ikke skete tidligere.

Arnheim er generelt kritisk over for repræsentantskabet i almindelighed og formanden, højesterets-sagfører C.B. Henriques, i særdeleshed. De bebrejdes – med rette efter anmelderens formening – at de ikke gjorde noget som helst for at advare MT’s medlemmer mod den forestående jødeaktion, efter at Henriques selv var blevet personligt advaret af Hans Hedtoft, og at der ikke var lavet nogen som helst plan B om flugt for det tilfælde, at der – mod forventning – ville komme en aktion mod jøderne i Danmark. Arnheim påpeger særligt, at det blev fatalt, at man intet gjorde for at evakuere de tilbageblevne ældre mennesker i MTs alderdomshjem.

I Kapitel XVII, Da Danmark blev ”jødefrit”, er der side 354 en lidt ærgerlig fejl, idet Arnheim oplyser, at alt i alt blev 478 jøder deporteret fra Danmark og alle bragt til Theresienstadt. Ærgerligt, fordi de korrekte tal er oplyst af Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane i en artikel i *Rambam* 2008: 472 blev deporteret fra Danmark, heraf kom 470 til Theresienstadt, en forblev i KZ Sachsenhausen (”falskmøntneren” Svend Hoffgaard, omtalt i samme nummer af *Rambam*), en blev sendt fra Sachsenhausen til KZ Majdanek og der myrdet som offer for nazisternes Euthanasi-program. Sidstnævnte, Michael Singerowitz, har Arnheim selv viet et helt kapitel i sin samtidigt udgivne bog ... *at være jøde*.

De sidste par kapitler omhandler tiden efter besættelsen og frem til 2002. Arnheim fremhæver, at også

under Otto Levysohns formandstid fra 1956 blev de gamle synspunkter om de danske jøder fastholdt. Arnheim citerer Levysohn: ”Jøder af tro og danske af nationalitet”. Som Arnheim hertil bemærker: Det kunne M.L. Nathanson også have udtalt 150 år tidligere.

Efter oprettelsen af staten Israel blev repræsentantskabets holdning flere gange sat på prøve. Arnheim omtaler et besøg i 1961 af Golda Meir på Carolineskolen, hvor der i dagens anledning blev flaget – men kun med danske flag. Golda Meir gav udtryk for, at hun fandt det ejendommeligt, at alle andre steder, hvor hun havde været på besøg i Danmark, havde man flaget med Israels flag, kun ikke på den jødiske skole ...

Generelt er de sidste 50 års historie om jøderne i Danmark noget sparsomt beskrevet: Indvandringen af de polske jøder – udvandring til Israel – hjælp til Sovjets jøder – genoplussen af antisemitisme - terror mod jødiske mål i Kbh. er alt sammen beskrevet. Men en egentlig samtidshistorie er der ikke tale om. Otto Levysohn er således den sidste formand, der er nævnt ved navn. Der er et foto af Isi Foighel og Arne Melchior i synagogen ved dennes 150-års jubilæum i 1983 med oplysning om, at de begge var medlemmer af Poul Schlüters regering, men det nævnes ikke, at Isi Foighel var formand for MT i en periode. Og de to kriser med overrabbiner Bent Melchior, der ellers blev omtalt vidt og bredt i den

danske presse, lades også uomtalte. Måske mere overraskende er det, at Arnheim ikke omtaler den undersøgelse, som Jacques Blum udførte og beskrev i sin bog fra 1972, *Dansk og/eller jøde*, et emne, som Arnheim ellers gang på gang interesserer sig for.

Blums bog indeholder den hovedkonklusion, at kun ca. 6% af den jødiske befolkning overholder alle religiøse på- og forbud. En konklusion, som umiddelbart kun kan føre til bekymring for menighedens fremtid. Eller støtter dette faktum Arnheims hovedtese, at jøder først og fremmest er et folk? Det havde været interessant at erfare Arnheims bemærkninger hertil.

Konklusion

Arnheim skriver i sit forord, at bogen er skrevet ud fra en ny synsvinkel, nemlig det jødiske samfund som etnisk minoritet. Der er sikkert en del, der vil være af en anden mening, at jøderne i Danmark er danskere med en jødisk religion. Det var repræsentantskabets holdning fra 1809 og til et stykke efter 2. verdenskrig. Arnheim er en mand med meninger og holdninger. Fordelen herved er, at man aldrig keder sig ved læsningen. Ovennævnte kritikpunkter vedrører for det meste petitesser, og der er ingen tvivl om, at Arnheim har skabt et værk, der i lang tid fremover vil være standardværket, hvori man vil foretage opslag, når man ønsker at få noget at vide om jødernes historie i Danmark.